

Q U E E S T E 21

2014/2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Ick byn verdoelt op deser jacht

Gedachten over het publiek van Berlijn, SBB-PK, mgo 185 en de rol van de wereld

LISANNE VROOMEN

Introductie van het handschrift en het onderzoek¹

Berlijn, SBB-PK, mgo 185 is een handschrift met 92 Middel nederlandse, religieuze liederen, dat is samengesteld rond 1500.² Het is waarschijnlijk afkomstig uit het bezit van het Kinderhuis, een convent van zusters van het gemene leven te Zwolle.³ In totaal zijn er zo'n twintig verschillende manuscripten met Middel nederlandse en Nederduitse geestelijke liederen overgeleverd.⁴ Het genre kwam tot bloei in de tweede helft van de vijftiende eeuw en de handschriften komen vaak uit het privébezit of gemeenschappelijk bezit van semireligieuze of religieuze vrouwen.⁵ Deze handschriften hebben een bepaalde mate van overeenkomst: veel liederen kunnen teruggevonden worden in meerdere manuscripten. In de meeste gevallen is er echter wel sprake van zelfstandige collecties: enkel de liederencyclus met de naam *Die gheestelicke melody* kan in een drietal handschriften terug gevonden worden, al zij het met enkele verschillen.⁶

In eerder onderzoek is de hypothese opgeworpen dat bepaalde volkstalige, devote liedverzamelingen vooral geschikt zouden zijn voor jonge vrouwen, die pas ingetreden zijn in het convent.⁷ Joldersma en Van der Poel brengen in een artikel over het handschrift Brussel, KB, II 2631 – een codex met een groot aantal liederen in zowel

1 Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het VNC-project *In Tune with eternity*, met FWO-nummer G.Ao48.12N.

2 Het handschrift komt vermoedelijk uit de laatste helft van de vijftiende of uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Zie Knuttel 1906, 53, Wilbrink 1930, 28–33 en Van Buuren 1992, 234.

3 In de vite van Hendrik van Gouda wordt aangehaald dat het Kinderhuis deze naam draagt, omdat de zusters zich bezig hebben gehouden met de scholing en opvang van de kinderen van Zwolle (Schoengen ed. 1908, LXVII–LXVIII en Wormgoor 2007, 170). Het handschrift was eerder bekend als het Deventer Liederhandschrift en zou uit het Lamme van Diesehuis aldaar stammen. Recent onderzoek (De Morrée 2013) heeft laten zien dat deze aanname onjuist is en dat het handschrift in het Kinderhuis te Zwolle gelokaliseerd dient te worden. De situering in Deventer is afkomstig van Knuttel 1906 en wordt overgenomen door Wilbrink 1930. Ze is gebaseerd op het noemen van de stad Deventer in het heiligenlied over Lebuïnus (lied 43). Het handschrift is volgens de bezittersnotitie echter in het bezit geweest van het *kynderhuss* in de *nyestat*. Dit maakt samen met het Oostmiddelnederlandse (of Nedersaksische) dialect, lokaliserend in het Sint-Ceciliaconvent of Kinderhuis in de Nieuwstad van Zwolle aannemelijk. Als bijkomend argument kan lied 25 aangehaald worden. Hierin wordt gesproken van *onse hilige patroensche Cecilia*.

4 Een recent overzicht wordt gegeven in Van der Poel 2011.

5 Voor de bloeiperiode in de vijftiende eeuw, zie Mertens 2009, 134. Voor de band met vrouwen, zie Van Buuren 1992, 241 en Van der Poel 2011, 71.

6 Het gaat om de handschriften Wenen, ÖNB, s.n. 12875; Leiden, UB, Ltk. 2058 en Den Haag, KB, 75 H 42. Zie Mertens 2009, 132 voor een beschrijving van de drie versies.

7 Joldersma & Van der Poel 2000, Joldersma 2008 en Mertens 2009. Voor het Kinderhuis te Zwolle geldt echter dat pas ingetreden vrouwen niet noodzakelijkerwijs jong zijn, aangezien ook weduwen in mochten treden.

Middelnerlands als Latijn – naar voren dat jongeren in de Middelnerlandse liederen expliciet aangesproken worden. Verder spreekt het lyrisch subject in deze liederen over zijn *jonghe natuer* en het *jonghe herte mijn* en wordt er in het handschrift gesproken over de hemelse vreugde die jonge maagden wacht.⁸ Daarnaast zijn er twee liederen in het handschrift waarin de spanning tussen het leven in een convent en een leven in de wereld gethematiseerd wordt.⁹ Dit thema kan aansluiten bij de belevingswereld van de jongeren die in het begin van hun bekering staan. In deze liederen worden de moeilijkheden van het religieuze leven besproken, maar wordt tevens benadrukt dat het de beste keuze is.

Een tweede voorbeeld is de eerder aangehaalde liederencyclus *Die gheestelicke melody*. Mertens beweert dat deze zich op de grens bevindt van de wereld en het convent: de handschriften met deze cyclus komen uit privébezit en bevinden zich daardoor slechts op de drempel van het gemeenschappelijke leven. In tegenstelling tot het geestelijk proza wordt er in deze liederen veel aandacht besteed aan de problemen die zich kunnen voordoen aan het begin van het geestelijke leven. Het verlaten van de wereld is het onderwerp van veel van de liederen van de cyclus. Op basis hiervan bestempelt Mertens de liederen als *transition literature*, literatuur die behoort tot de overgangsfase tussen de wereld en het convent.¹⁰

In het eerste deel van dit artikel zal ik onderzoeken in hoeverre de bevindingen voor deze andere liedverzamelingen ook gelden voor de liederen uit Berlijn 185. Ik zal daarvoor kijken of het verlaten van de wereld en de spanning tussen het religieuze en het wereldlijke leven centraal staat en of er in de liederen specifiek jonge personen worden aangesproken. Daarna zal ik de vraag beantwoorden wat we hieruit kunnen afleiden over het gebruik van de liederen. De spanning tussen de wereld en het religieuze leven blijkt echter niet alleen uit de inhoud van de liederen. Ook in formele kenmerken, zoals de melodie en het gebruik van jargon uit het wereldlijk lied, worden de banden tussen het wereldlijk en het geestelijk leven duidelijk. Dit zal ik bespreken in het tweede deel van dit artikel.

De inhoud van de liederen: spanning tussen religieus en wereldlijk leven

De inhoud van Berlijn 185 is zeer divers. Een aanzienlijk gedeelte van de liederen uit het handschrift bestaat uit kerstliederen, maar er zijn ook passielieder en lofliederen op zowel Maria en Jezus. Bij een groot aantal liederen ligt de focus niet bij traditionele elementen van de christelijke spiritualiteit, zoals de geboorte en dood van Jezus, maar bij het lyrisch subject. Het subject neemt in deze bespiegelende liederen de gelegenheid te baat om haar klachten te uiten en haar inwendige strijd uiteen te zetten.¹¹ Dit kan eindigen in een bede om hulp, die in diverse dialoogliederen beant-

⁸ Joldersma & Van der Poel 2000, 118–121. De argumenten uit Joldersma & Van der Poel 2000 worden kort herhaald in Joldersma 2008, 390.

⁹ Joldersma & Van der Poel 2000, 118–122 en Joldersma 2008, 390.

¹⁰ Mertens 2009, 134–139.

¹¹ Om gebruik van het grammaticaal correcte, maar onpersoonlijke ‘het’ en het lelijke ‘hij/zij’ te vermijden, ben ik

woord wordt. In totaal zijn er 22 liederen waarin het lyrisch subject spreekt over de verschillen tussen een wereldlijk en een geestelijk leven en over de problemen die het loslaten van de wereld met zich meebrengt.¹² Hieruit kan afgeleid worden dat het verlaten van de wereld een belangrijk thema is in het handschrift en dat dit thema waarschijnlijk ook van belang was voor de gebruikers ervan.

In de bespiegelende liederen wordt een specifieke retoriek gebruikt. Over het algemeen komt naar voren dat de wereld bedrieglijk is, omdat het plezier dat in de wereld gevonden kan worden slechts tijdelijk is. Hiermee staan de wereldse vreugden in scherp contrast met de hemelse vreugden, die wel eeuwig duren. Er wordt beargumenteerd dat het beter is om nu in ellende te zijn en later in de hemel veel vreugde te beleven, dan om nu vreugde en plezier te beleven en later in de hel hiervoor te boeten. Het probleem met de wereld is volgens deze retoriek niet zozeer de zondigheid van het wereldse leven, maar de tijdelijkheid ervan. Dit maakt kiezen voor een religieus leven tot een besluit dat op lange termijn voordeel zal opleveren. Wie voor de wereldse vreugde kiest, zal kort genieten, wie voor de hemelse vreugde kiest, zal dit in de eeuwigheid kunnen doen. In het twaalfde lied lezen we bijvoorbeeld:

Ick heb soe lange genoechte gesocht
in mynnen der creatueren.
Dat heb ic alsoe duer becost:
hoer vroude en mach niet dueren.¹³

Deze boodschap is ook aanwezig in andere liederen.¹⁴ Op sommige andere momenten wordt niet zozeer de nadruk gelegd op de korthed van de aardse vreugde, maar op de voordelen van de hemelse vreugde.¹⁵ In lied 37 wordt tevens benadrukt wat er zal gebeuren met hen die geen religieus leven leiden: ze worden beloond met rouw. Zo komen zowel het voordeel van het religieuze leven als de gevolgen van een werelds leven naar voren:

Nyemant en holde sich alsoe cloeck,
dat hi der werlt betrouwe.
Wie hoere genoechten mit vrouwen dient,
sy sal hem loenen mit rouwen.

verplicht het subject een geslacht te geven. Gezien het feit dat Berlijn 185, zoals vele devote liederenhandschriften, heeft gefunctioneerd in een vrouwelijke milieu en het aanmerkelijk is dat de zusters zich inleefden in het subject, heb ik ervoor gekozen om vrouwelijke persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden te gebruiken. Dit wil echter niet zeggen dat de liederen in andere contexten niet ook door mannen gebruikt konden worden.

12 Het gaat om de volgende liederen: 2, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 14, 18, 19, 22, 26, 29, 33, 37, 41, 44, 51, 85, 87, 88 en 92. Lied 24 is een herhaling van lied 19 en is hier niet meegeteld. Daarnaast zijn er een aantal liederen waarin een inkeer ter sprake komt, maar waarbij de nadruk ligt op de zoektocht van het subject naar Jezus of Maria en niet zozeer op de afkeer van de wereld. Het gaat hierbij om lied 13, 15, 16, 21, 23, 27, 31, 42 en 49. In lied 35 komt wel het afscheid van de wereld ter sprake, maar dit dialogoed is geen bespiegelend lied.

13 Lied 12, strofe 3. Ik heb zo lang geneugte gezocht in de liefde voor het geschapene. Dat is me duur komen te staan: hun vreugde [=de vreugde die schepselen bieden] kan niet lang duren.

14 Het gaat om lied 14 en 29. Minder expliciet komt de boodschap voor in lied 37 en 92.

15 Het gaat om lied 14, 15, 18, 37 en 87.

Laet se dansen, laet se spoelen,
hoer corte genoechte dryven,
soe wie heer Jhesus gelaten heeft,
hem en kan geen heyl beclyven.

Addeu, addeu, bedriechlicke werlt,
ic wil nu van u scheyden.
Soe sal ic ewelicke blyde syn,
nae deser corter ellenden.¹⁶

Hier zien we een duidelijk contrast tussen de korte geneugte van het wereldlijke leven, het dansen en spelen dat niet tot heil kan leiden, en de eeuwige blijdschap die in de hemel is weggelegd voor hen die voor Jezus kiezen. Op basis hiervan besluit het subject de wereld los te laten.

Een ander voorbeeld van een bespiegelend bekeringslied is het tweede lied van het handschrift. In de tweede strofe van dit lied klaagt het lyrisch subject over de wereld, die met valse liefde haar hart doorwond heeft. In de volgende strofe heeft zij het over *der creaturen mynnen*, de liefde voor alles wat geschapen is, die in tegenstelling staat tot de liefde voor de schepper. Het subject verklaart dat deze minne bedrieglijk is. Door dit inzicht wil zij de wereld loslaten en de ‘creaturen’ vergeten:

O, bloeyende werlt, genoechgelic
in mynen dommen synnen,
gy hebt myn hert soe seer doerwont
mit uwer valschen mynnen.

My dochte jae syn genoechgelic,
der creatueren mynne.
Sy syn nochtans bedriechgelic,
als ickes my wal besynne.

Die werlt die moet gelaten syn,
die creatueren vergeten.
Het gaet my naere dan die doet.
My doncket myn herte sal breken.¹⁷

Later in het lied blijkt waar het lyrisch subject zich wel op wil richten: het verwerpen van Jezus’ liefde. Hiervoor wil zij alle dingen achter zich laten. ‘Dingen’ refereert

16 Lied 37, strofe 5-7. Niemand acht zichzelf wijs genoeg om de wereld te vertrouwen. Wie haar geneugten met vreugde dient, zal door haar met rouw beloond worden. / Laat ze dansen, laat ze spelen, [laat ze] korte geneugte bedrijven, want wie heer Jezus achtergelaten heeft, hem kan geen heil beklijven. / Vaarwel, vaarwel bedrieglijke wereld, ik wil nu van u scheiden. Zo zal ik eeuwig blij zijn na deze korte ellende.

17 Lied 2, strofe 2-4. O bloeiende wereld, aangenaam voor mijn domme verstand, gij hebt mijn hart zo zeer gewond met uw valse liefde. / Ik achtte de liefde voor het geschapene aangenaam. Als ik er goed over nadenk, zijn zij [de schepselen?] echter bedrieglijk. / De wereld moet losgelaten worden, het geschapene vergeten. Het gaat mij nader [aan het hart] dan de dood. Ik denk dat mijn hart zal breken. Dit lied komt ook voor in het handschrift Brussel KB II 2631 en wordt aangehaald door Joldersma & Van der Poel 2000, 119. Opvallend is dat in deze codex niet de verzen *Het gaet my naere dan die doet. My doncket myn herte sal breken* te lezen zijn, maar in plaats daarvan de verzen *Dat ghaet my naeder dan die doot mijn jonghe natuer te breken*. In dit geval gaat het lied enkel over de wereldverzaking die het subject nastreeft. In Berlijn 185 gaat de strofe ook over het leed dat het subject ervaart door het achterlaten van de wereld: zij vermoedt dat haar hart erdoor zal breken.

naar tijdelijke en geschapen zaken en deze staan tegenover eeuwige en goddelijke zaken. In dezelfde strofe uit lied 2 spreekt het lyrisch subject haar hart toe. Dit hart is blijkbaar nog gehecht aan het wereldlijke en moet daarom onderworpen worden. Ook haar eigen natuur, die immers tot zonde geneigd is, moet het ontgelden en zelfs sterven:

Och, alle dynck wil ic vaeren laen
ende Jhesus mynne verwerven.
Och herte, gy moet bedwongen syn,
nature, ende ghi moet sterven.

Och, dat ic ommer sterven moet,
daer voer vrucht myne natuere.
Sy raet my altoes quaet voer guet;
dat sterven wort mi suere.

Als ic my kere tot mynen lieve,
al om syn mynne te leren,
soe moet ic hebben mennygen stryt
tegen myne natuere.¹⁸

In de laatste strofe van het lied blijkt wat deze strijd zal opleveren: Jezus zal het subject ervoor lonen. In dit lied komen dus achtereenvolgens aan bod: de wereld en wat daar slecht aan is, de bekering van het lyrisch subject dat ervoor kiest om alle tijdelijke dingen vaarwel te zeggen, de problemen die het lyrisch subject ondervindt bij haar bekering en de beloning die zij voor haar geestelijk leven zal krijgen.

Deze thema's komen ook in andere liederen naar voren, hoewel ze niet altijd tegelijkertijd in een specifiek lied aan bod komen. In lied 8, een lied toegeschreven aan Johannes Brugman, vertelt het subject hoe zij door de wereld bedrogen is en hoe zij zich nu wil bekeren tot de rechte weg, in de hoop in de hemel te komen. Maria is degene die haar deze weg kan leren kennen:

Ick byn verdoelt op deser jacht;
die werlt heeft my bedragen.
Genoecht, die heb ic seer geacht,
in wanen byn ic bedragen.
Rickheit ende lof heb ic gemynt
ende ydelheit uutvercaren.
In waenen byn ic aldus verleyt.
Den wech heb ic verlaeren.

Ick wil opstaen, tys meer dan tyt
ende sueken oer alleyn,
die joncfrouwe schoen, diet al verblyt.
Maria is die ic meyne.

18 Lied 2, strofe 9-11. Och, alle dingen moet ik laten gaan en Jezus' liefde moet ik verwerven. Och hart, u moet onderworpen zijn, natuur, u moet sterven. / Och, dat ik zeker sterven moet, daarvoor is mijn natuur bevreesd. Zij adviseert mij altijd het kwade in plaats van het goede; sterven wordt mij zuur. / Als ik me keer tot mijn lief, om zijn liefde te leren, dan moet ik menige strijd tegen mijn natuur aangaan.

Sy is een wech, als men verclaert.
 Ic wil my tot hoer keren.
 Den rechten wech ten hemelrike
 mach ic noch aen hoer leren.¹⁹

In lied 51 lezen we eveneens over de slechtheid en bedrieglijkheid van de wereld. Ook hier leidt dit ertoe dat het subject zich tot Jezus keert:

Die warlt is schoene van woerden:
 bedroech heeft si gheleert.
 Recht als die wynt van noerden,
 soe is sie omme ghekiert.
 Men en mach daer nyet op betrouwen,
 dat segghe ic u myt vlyt.
 Aen Jhesus wil ic my holden,
 nu ende tot alre tyt.²⁰

In lied 12 zien we zowel de beloning voor het religieuze leven, als de problemen die het met zich meebrengt:

Och, waer ic in myns vaderlant,
 soe en durfte ic niet meer trueren.
 Den engen wech heb ic bestaen,
 hi wort my dickewyle suere.

Den engen wech die moet ick gaen,
 ende ic moet ommer sterven.
 Genoechte, solaes ende alle vroude
 die moet ic leren derven.²¹

Het religieuze leven wordt het subject zuur, omdat ze moet leren om geneugte, solaas en vreugde achter zich te laten. Als dat echter lukt en zij in de hemel komt, haar vaderland, dan zal alle lijden gedaan zijn en zal er niet meer getreurd worden. Verderop in dit lied wordt er nog uitgebreider ingegaan op de hemel en de vreugde die er zal zijn na de dood.

De gebruikers van het handschrift werden op deze wijze geconfronteerd met een lyrisch subject dat de redenen voor haar bekering of inkeer keer op keer uiteen zet. Steeds weer werd aan de zusters duidelijk gemaakt wat er mis is met de wereld en de wereldse geneugten en waarom het beter is om zich hiervan af te keren, ook al zorgt dit voor ellende en lijden in dit leven. Deze inhoud zou kunnen bijdragen aan het be-

19 Lied 8, strofe 2-3. Ik ben verdwaald op deze jacht; de wereld heeft mij bedrogen. Geneugte heb ik zeer geacht, met waanvoorstellingen ben ik bedrogen. Rijkdom en lof heb ik bemind, en ijdelheid uitverkoren. In waanvoorstellingen ben ik zodoende verleid, de weg ben ik kwijt. / Ik wil opstaan, het is meer dan tijd, en alleen haar zoeken, de schone jonkvrouw, die alles verblijdt. Maria is degene die ik bedoel. Zij is een weg, zoals men zegt. Ik wil mij tot haar keren. De rechte weg naar het hemelrijk kan ik nog van haar leren.

20 Lied 51, strofe 4. De wereld heeft schone woorden: bedrog heeft ze geleerd. Precies als de noordenwind, is zij omgekeerd. Men kan op de wereld niet vertrouwen, dat zeg ik u met vlijt. Aan Jezus wil ik trouw zijn, nu en in alle tijd.

21 Lied 12, strofe 1-2. Och, was ik maar in mijn vaderland, dan hoefde ik niet meer te treuren. Ik ben aan de nauwe weg begonnen, hij wordt mij vaak zuur. De nauwe weg, die moet ik gaan en ik moet zeker sterven. Geneugte, troost en vreugde, die moet ik leren derven.

keringsproces van de gebruikers en zou hen kunnen helpen om de wereldse vreugden los te laten in ruil voor de hemelse vreugden.²² Mogelijk is de functie van de liederen verbonden met het verlaten van de wereld: dit zou kunnen betekenen dat de liederen vooral gebruikt werden door jonge vrouwen of weduwen die erover dachten om in het convent in te treden of die pas ingetreden waren en de wereld recent achter zich hadden gelaten. Het is echter belangrijk om op te merken dat bekering niet slechts een specifiek punt in iemands leven was. Het ging bij een bekering niet alleen om het moment van intrede in een convent: een bekering was een proces dat al voor deze intrede zijn aanvang nam, maar ook na deze intrede nog doorging. Bekering was voor de moderne devoten een doorgaand proces waarin men zichzelf hervormde.²³ Als we dit in gedachten houden, moeten we concluderen dat het wellicht te voorbarig is geweest om te beweren dat de liederen voor jonge vrouwen bedoeld waren. Niet alleen zij die eraan dachten om in te treden in het convent, of zij die pas ingetreden waren, maar ook zij die al geruime tijd in het convent leefden, konden zich inleven in de bekeringsliederen. Ook voor hen kon het nog lastig zijn om de wereld achter te laten, bijvoorbeeld omdat men gehecht was aan vrienden en familieleden buiten het convent, of omdat men ernaar verlangde om te dansen en te spelen.²⁴

Elke religieuze, en zeker een semi-religieuze zuster van het gemene leven, kwam na haar intrede nog in aanraking met de wereld. De zusters van het gemene leven waren in tegenstelling tot de meeste religieuze instituties voor vrouwen niet besloten en dit vergrootte de mogelijkheid tot het hebben van contact met de buitenwereld. Dit contact was economisch noodzakelijk: de zusters verdienden hun geld met textielarbeid en de leken vormden een gedeelte van hun afzetmarkt.²⁵ Maar niet alleen voor hun levensonderhoud, ook voor hun religieuze leven waren de zusters afhankelijk van de stad, aangezien ze aanvankelijk geen eigen kapel hadden en de parochiekerk bezochten. In 1486 werd bepaald dat de mis door de biechtvader opgedragen mocht worden in het eigen convent. Pas in 1501 werden het convent en de parochie echter volledig van elkaar gescheiden.²⁶ Aangezien het Kinderhuis al bestond voor 1389 wil dit zeggen dat er meer dan een eeuw lang contacten zijn geweest tussen de zusters en de parochiekerk.²⁷

22 Ik spreek van gebruikers van de liederen om alle mogelijke vormen van gebruik open te houden, zoals stillezen, opzeggen en zingen. Voor meer informatie over het mogelijke gebruik van volkstalige liederen zie Van Buuren 1992, Joldersma 2008 en Mertens 2009.

23 Hoe deze voortdurende hervorming van het zelf in zijn werk kon gaan, wordt duidelijk in *De spiritualibus ascensionibus* van de moderne devoot Gerard Zerbolt van Zutphen, een boek dat kon dienen als een gids bij deze persoonlijke hervorming of bekering. In dit boek wordt de term *conversio* of 'bekering' alleen gebruikt voor de zogenaamde eerste opklimming, waarbij de mens zich keert tegen de eigen zondigheid.

24 De mogelijkheid om te vallen als religieuze is ook aanwezig in de levens van de woestijnvaders, met als bekendste voorbeeld Antonius Abt die door de duivel aan allerhande verleidingen wordt blootgesteld. In het leven van Maria van Egypte zien we hoe een vrouwelijke religieuze te kampen heeft met verleidingen, zoals het verlangen naar vlees, wijn en het zingen van wereldlijke liederen (Kuiper 2008, 364).

25 Het Kinderhuis beschikte in de periode 1552-1553 over vier weefgetouwen, zie Wormgoor 2007, 179. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de zusters in Zwolle een school hadden, zie de vite van Hendrik van Gouda in Schoengen ed. 1908, LXVII-LXVIII en Wormgoor 2007, 170. Ook hier komen de zusters in contact met de wereld.

26 Van Luijk 2004, 152-153 en Wormgoor, 194-195.

27 Het is niet duidelijk wanneer het Kinderhuis gesticht is. Wel weten we dat het al in het jaar 1389 bestond. Zie

Concrete voorbeelden van hoe de wereld het leven van de zusters beïnvloedde, zijn te vinden in de levensbeschrijvingen van de zusters van het Meester Geerts-huis te Deventer, zo'n 30 kilometer bij de zusters van Zwolle vandaan. Zo had zuster Hermen van Mekeren († 1447) als verantwoordelijke voor de textielproductie vaak contact met wereldlijke mensen. Als deze over allerhande zaken praatten, probeerde Hermen het gespreksonderwerp weer op geestelijke materie te krijgen, bijvoorbeeld door te vragen wat ze van de predicatie onthouden hadden.²⁸ Zo hield zij het wereldlijke buiten de deur. Ook op straat probeerden de zusters de wereld buiten te sluiten, bijvoorbeeld door te bidden of de ogen afgewend te houden.²⁹ Zelfs in het convent schuilde de verleiding van een werelds leven en daarom deden de zusters hun uiterste best om lekker eten en mooie kleren te negeren. Als het eten op tafel stond, probeerden veel zusters het meest belabberde eten uit de schalen op hun bord te krijgen.³⁰ Zo trachtten ze te voorkomen dat ze zich lieten leiden door hun lust naar lekker eten. Qua kleding was er een soortgelijke ascese: de zusters droegen bewust oude en versleten kleding en laptten deze zo vaak mogelijk op.³¹ Zo werd de zonde van ijdelheid bestreden.

In de bekeringsliederen weet het lyrisch subject vaak al dat de wereld bedrieglijk is en dat de wereldse vreugden slechts tijdelijk zijn. Ze weet dat het beter is om het wereldse los te laten, maar ze heeft het er toch moeilijk mee. Zo klaagt het lyrisch subject in lied 18:

Alle solaes der werlt heb ick begeven
ende hape daer groet loen af te ontfaen
ende waenden voertaen in vreden te leven,
mer als my doncket is liden myn loen.³²

Daarna volgt echter deze raad:

Och god, die hem wal konde geliden
waer dat lief of waer dat leet,
die solde hem nae wal seer verblyden,
als dat aen een sterven gaet.³³

Van Luijk 2004, 30.

28 De Man 1919, 194-195, f. 109c-110a.

29 Zuster Stijne Goringhes († 1441) bad als ze naar de markt ging en zweeg als iemand haar aansprak (De Man 1919, 152, f. 82c-d). Zuster Eefce Neghels († 1423) wendde haar blik af op straat en werd hierdoor bijna omvergereden door een paard-en-wagen (De Man 1919, 54, f. 24b-c).

30 Fenne vanden Gronde († 1421) leefde van droog brood en bier (De Man 1919, 33, f. 14a-b). Alijt ten Sande († 1437) wilde altijd het onbekwaamste eten uit de schotel hebben, net als Fenne Wilmync († 1456) en Lutgert Buderick († 1453) (De Man 1919, 131, f. 69b, De Man 1919, 252, f. 144a-b en 236, f. 134a).

31 Gese Brandes laptte haar rok op met een schort (De Man 1919, 19, f. 6a-b). Lyzabeth van Damme († 1421) weigerde om een nieuwe huik te dragen (De Man 1919, 36, f. 15c-d). De beste huik van Eefce Neghels was met veel lappen opgelapt (De Man 1919, 53, f. 23c-d). Vestiaría Lubbe van Swolle († 1418) nam zelf altijd de slechtste hoofddoek (De Man 1919, 53, f. 23c-d). Ook naaister Sweene Holtijnges († 1439) hield de slechtste kleren voor zichzelf (De Man 1919, 140, f. 74d).

32 Lied 18, strofe 8. Alle troost der wereld heb ik opgegeven en ik hoopte daar een grote beloning door te ontvangen en waande voortaan in vrede te leven, maar ik denk dat lijden mijn beloning is.

33 Lied 18, strofe 9. Och God, degene die het lijden goed kan verdragen, of het nu lief of leed is, die zal zich hierna wel zeer verblijden, als de tijd van sterven is gekomen.

De innerlijke strijd van het subject kan goed aansluiten bij de persoonlijke situatie van vrouwen die al geruime tijd in het convent leefden en die de beschreven ascese zwaar viel. Afgescheiden zijn van het wereldlijke kon ook voor hen problematisch zijn, en liederen waarin dit naar voren komt, maar die er ook aan herinneren waarom het goed is om te lijden, konden daarom ook voor hen van nut zijn. Ter aanvulling wil ik erop wijzen dat zuster Bertken vanuit haar kluis een lied heeft geschreven waarin gesproken wordt over hoe de wereld het lyrisch subject in haar macht houdt. Hierin komt naar voren hoe het subject haar hart en natuur moet breken en daar sterk onder te lijden heeft. Ook voor zuster Bertken speelden de thema's die centraal staan in Berlijn 185 blijkbaar een rol.³⁴

Kortom, hoewel de inhoud van meer dan een kwart van de liederen van Berlijn 185 de bekering thematiseert en het verschil tussen het geestelijke en het wereldlijke leven analyseert, wil dit niet zeggen dat het gebruik en de gebruikers van het handschrift op de grens tussen het geestelijke en het wereldlijke leven gezocht moeten worden. De liederen zouden inderdaad gebruikt kunnen zijn door vrouwen die erover nadachten om in te treden, of vrouwen die pas ingetreden waren, maar de liederen konden desondanks ook aansluiting vinden met de belevingswereld van zusters die al langer in het convent verbleven. De analyse van de inhoud laat tot nu toe nog alle opties open.

Inhoud: het noemen van jongeren in de liederen

In eerder onderzoek is niet alleen gewezen op het thematiseren van de overstap van het wereldlijke naar het religieuze leven, maar ook over het direct aanspreken van jongeren in de liederen. Berlijn 185 bevat liederen waarin het lyrisch subject zichzelf als 'jong' bestempelt. In lied 2 spreekt het subject over haar jonge hart en in lied 14 spreekt zij haar bloeiende jeugd aan. In lied 13 omschrijft het subject zichzelf als *jonc ende teder*. Buiten het subject worden diverse andere personen als jong aangeduid. In lied 35 vindt er een dialoog plaats tussen een leraar en een jongeling die hij wil bekeren. Verder worden Maria en Jezus als jong omschreven. Zo is Jezus volgens lied 86 een jongeling op het moment dat hij sterft, en Maria een *jonck maegdeken* volgens lied 91. Mogelijk werkt dit identificatie met een jong publiek aan de hand: het navolgen van Maria en Jezus is makkelijker als zij aan het publiek gelijk zijn. Dit kan gezien worden als een aanwijzing voor het gebruik van de liederen door jonge personen. Er zijn echter ook veel liederen zonder aanwijzingen voor een jong publiek en het blijft problematisch om op grond van enkele liederen de hele liederenverzameling te zien als bestemd voor een jong publiek. Bovendien klaagt het subject in het negende lied over het feit dat ze niet op jonge leeftijd een geestelijk leven is gaan leiden en hiermee veel tijd heeft verloren. Dit wijst erop dat de inhoud van het handschrift niet alleen aansluit bij de belevingswereld van jongeren.

34 Het gaat om het lied *Dye werelt hielt my in haer ghevalt*, zie Van Aelst e.a. 2007, 162–169.

Banden tussen het wereldlijke en het geestelijke lied?

Berlijn 185 is, zoals de meeste volkstalige, geestelijke liedboeken, een uniek exemplaar. Gezien de relatief simpele lay-out van de codex en het eenvoudige handschrift, is het waarschijnlijk dat het boek gemaakt is door enkele zusters van het Kinderhuis, die de liederen opschreven hebben voor zichzelf en mogelijk voor hun medezusters, maar die hiermee geen ambities hadden buiten hun eigen huis.³⁵ Van het merendeel van de liederen uit Berlijn 185 is duidelijk dat ze wel buiten het convent gecirculeerd hebben: van de 92 liederen kunnen er 58 teruggevonden worden in andere bronnen. In totaal zijn er 46 handschriften en een dertigtal drukken waarin liederen staan die ook in Berlijn 185 voorkomen.³⁶ De meeste van deze handschriften en drukken dateren net als Berlijn 185 uit de laatste helft van de vijftiende of de eerste helft van de zestiende eeuw. De liederen kunnen gevonden worden in handschriften afkomstig uit onder andere Utrecht, Brussel, Münster en Wienhausen. Ze zijn gebruikt in gemeenschappen van clarissen, kanunnikessen en tertiariessen. De actieradius van de liederen is dus vrij groot, ondanks de kleine actieradius van de codex.

Opvallend is dat enkele liederen uit Berlijn 185 te vinden zijn in een drietal handschriften met een combinatie van wereldlijke en geestelijke liederen: het gaat om het liedboek van Kateline Winkelmanns, het liedboek van Jenneke Verelst en het liedboek van Kathryn Hatzfelt.³⁷ Van Jenneke Verelst is bekend dat ze priorin was van de leprozerie Terbank te Heverlee nabij Leuven.³⁸ Kathryn Hatzfelt was getrouwd en behoorde tot de leken.³⁹ Dit toont aan dat het wereldlijke lied en het geestelijke lied niet altijd in gescheiden werelden functioneerden en dat beide liedsoorten zowel door een wereldlijk als door een geestelijk publiek gebruikt werden. Er zijn daarnaast nog twee andere aanwijzingen voor gemengd gebruik te noemen. De 'auteur' van *Een devoot ende profitelyck boecxken* verklaart in het voorbericht dat hij de geestelijke liederen uit de druk heeft gezocht *bi gheestelike ende weerlike personen, in diverse cloosteren, steden ende landen*.⁴⁰ Dit is een duidelijke aanwijzing voor het gebruik van het geestelijke lied in de wereld. Als doelpubliek noemt hij *leecke lieden, religiosen ende baghinen*.⁴¹ Zij dienen met de devote liederen de Heer te danken en te loven. Een andere aanwijzing is te vinden in het handschrift Brussel, KB, II 2631. Hierin bevindt zich een geestelijk

35 Ik ga uit van dit scenario, maar moet wel bekennen dat er geen specifieke aanwijzingen zijn dat de zusters het boek zelf hebben geschreven. Er zijn daarentegen ook geen aanwijzingen dat het boek elders is geschreven. Aangezien er meerdere handen in het handschrift zijn te onderscheiden, is het in ieder geval niet het werk van één persoon.

36 Het gaat hierbij om de liederenhandschriften genoemd in Van der Poel 2011, maar ook om manuscripten met slechts enkele liederen en verder andere devote stof, zoals Brussel, KB, II 122, een devotieboek dat drie liederen bevat.

37 Berlijn, SPK-PK, mgq 1480 (Liedboek van Kathryn van Hatzfelt); Brugge, Stadsarchief, hs. 29 (Liedbundel van Kateline Winkelmanns) en Leiden, UB, BPL 1289 (liedboek van Jenneke Verelst). In het liedboek van Kateline Winkelmanns staat lied 42 uit Berlijn 185, in het liedboek van Jenneke Verelst lied 38 en in het liedboek van Kathryn Hatzfelt lied 61 en 80. Deze informatie is gebaseerd op de liederenbank.nl. Zie Joldersma 1997 voor een interessante, maar uitzonderlijke casus over 'wereldlijke' liederen in een 'geestelijk' handschrift.

38 Oosterman 2000, 52.

39 <http://www.liederenbank.nl/bronpresentatie.php?zoek=1006690&lan=nl>.

40 Scheurleer 1889, 5-6. Dit voorbeeld wordt ook aangehaald door Joldersma & Van der Poel 2000, 117.

41 Scheurleer 1889, 6.

lied waarin in het opschrift staat dat men het mag zingen *tot alre tijt als men vrolijk is voer geestelijc ende waerlijcke mensche*.⁴² Ook hier hebben we een aanwijzing dat het geestelijke lied voor, en wellicht door, wereldlijke mensen kon worden gezongen. Geestelijke liederen hoefden dus niet noodzakelijkerwijs enkel bedoeld te zijn en gebruikt te worden door mensen die een geestelijk leven leidden. Voor diverse liederen, zoals de kerst- en passielieder, is het heel goed voor te stellen dat ze door leken gebruikt werden. Deze liederen zijn immers gerelateerd aan belangrijke christelijke feestdagen, die niet alleen voor religieuzen en semireligieuzen van belang waren, maar ook voor leken. Geestelijke en wereldlijke liederen waren geen onderdeel van verschillende werelden, maar ze functioneerden samen in een wereld waarin zowel wereldlijke als geestelijke mensen leven.

Dat het wereldlijke en het geestelijke lied niet in strikt gescheiden werelden functioneerden, blijkt tevens uit het gebruik van contrafacturen.⁴³ Bij 53 liederen van Berlijn 185 vinden we een melodieaanwijzing. Deze liederen zijn dus zeker contrafacten en dienen gezongen te worden op een melodie die bekend is van een ander lied. Minstens 19 van de 53 wijsaanduidingen verwijzen naar een wereldlijk lied.⁴⁴ Dit betekent dat de gebruikers van Berlijn 185 wereldlijke liederen kenden, anders zouden de verwijzingen geen nut hebben. In enkele gevallen gaat de verbondenheid tussen wereldlijke en geestelijke liederen verder dan enkel het gebruik van dezelfde melodie. In Berlijn 185 staan twee passielieder die gebaseerd zijn op de melodie van een meilied en waarin ook inhoudelijk elementen van dit liedgenre zijn overgenomen. Daarnaast zijn er twee liederen zonder melodieaanwijzing waarin elementen uit meilieder voorkomen.⁴⁵

Wereldlijke meilieder zijn verbonden aan het meifeest, dat werd gevierd aan het begin van de lente, maar niet noodzakelijkerwijs op de eerste mei.⁴⁶ Gedurende dit feest werden er meibomen opgezet in dorpen en steden en konden jongelingen hun liefde verklaren aan hun geliefde door het aanbieden van meitakken.⁴⁷ In wereldlijke meilieder wordt onder andere beschreven hoe een jongeman zijn 'mei' aan zijn geliefde geeft.⁴⁸ Vaak hebben de liederen een *natureingang*, en komen er elementen als bloemen en vogels in voor. Niet lang voordat het meifeest gevierd werd, werd ook

42 Geciteerd naar Joldersma & Van der Poel 2000, 117.

43 Geestelijke, maar ook wereldlijke contrafacturen zijn zeer gebruikelijk in de Nederlanden. De geestelijke contrafactuur is in de middeleeuwen en de renaissance zelfs in heel Europa terug te vinden (Grijp 1991, 24-29.) Ook de liederen van Hadewijch zijn op dit principe gebaseerd, zie Grijp in Fraeters & Willaert 2008.

44 Het gaat om de liederen 1, 2, 4, 8, 9, 18, 21, 22, 25, 32, 33, 34, 35, 37, 42, 49, 52, 57 en 86. Als het lied waarnaar verwezen wordt niet terug te vinden is in de liederenbank, heb ik een inschatting gemaakt op basis wereldlijke en/of geestelijke elementen die in de melodieaanwijzingen aanwezig zijn, zoals ridders, vrouwen en liefde. Hier kan een kleine foutmarge in zitten. Ik spreek hier dan ook van minstens 19, omdat het niet altijd op basis van de melodieaanwijzing duidelijk is of een lied wereldlijk of geestelijk is. *Ik heb ghejaecht mijn leven lanc, al om een jongfrou schone* is bijvoorbeeld het begin van een bekend Marialied, hoewel je op basis van eerste regel eerder zou verwachten dat het om een wereldlijk liefdeslied gaat.

45 Het gaat om de liederen 28, 36, 52 en 86. Voor eerder onderzoek over vergeestelijkingen van het meilied, zie Duurkens 1909 en Oosterman 2001.

46 Oosterman 2001, 167.

47 Voor een recente studie over meigebruiken, zie Kruijswijk & Nesse 2004, 106-115. Zie ook Meinel & Schweiggert 1991.

48 Zie bijvoorbeeld het lied *Och ligdy nu en slaept*, Kruijswijk & Nesse 2004, 116-118.

aandacht besteed aan de passie van Christus, namelijk tijdens Goede Vrijdag, gevolgd door het Paasfeest. Zowel het meifeest als het Paasfeest zijn bovendien symbolen voor de lente en het nieuwe leven. Verder kan er gewezen worden op een overeenkomst in gebruiken. We kunnen denken aan de meitakken en aan de palmpaastakken die gebruikt werden voor de palmzondagviering op de zondag voor Pasen.⁴⁹ Het is echter niet zeker dat het gebruik van versierde palmpaastakken al voor de zeventiende eeuw voorkwam. Wat we wel weten is dat er tijdens de middeleeuwen op Palmzondag een processie werd gehouden waarbij, behalve een Jezusbeeld op een ezel, ook gewijde buxustakken werden rondgedragen.⁵⁰ Deze overeenkomsten in mei- en paastradities zouden de reden kunnen zijn dat mei- en passieliederen gecombineerd worden, hoewel het lastig is om oorzaak en gevolg te onderscheiden en het natuurlijk ook andersom zou kunnen zijn. Hoe het ook zij, in Berlijn 185 worden de twee soorten liederen met elkaar gemengd. Lied 52 is een goed voorbeeld van hoe dit precies in zijn werk gaat:

Och, hoe lustelick is ons die coele mey ghedaen
ende sprutet uut myt bloemkens menygher leye.
Soe wie myt druck ende liden is bevaen,
yn Jhesus wonden sal hi hem vermeyen.

Nu synt die telgheren wide uut ghespreit
ende bloeyen schoen ghelick den roeden roesen.
Soe wie syne sonden toe rechte beschreyen wil,
onder desen boem soe sal hi hem vermeyen.

Die mey is ons al bi den weghe gheseet,
op enen barch ende die is alsoe hoeghe,
op dat een yghelick sonder leet,
die roesen mey vrilick aenschouwen moeghe.

Hoe recht op ghewassen soe is die edele mey,
gheplantet yn alsoe diepen daele:
dat is Maria die maeghet reyn.
Van mynnen soe starf dye fyne nachtegale.

O edel nachtegale, die alre schoenste boem
Ende hadde syne blaede soe wide doe ontloeken.
Hi sanck soe lude, die VII noeten hoeghe
soe dat syn edele hartken is ghebroeken.

Nu is die nachtegale hier ghebleven doet,
al omme die mynne van eenre schoenre joncfrouwen.
Hi is ghecoemen al uut syns vaders schoet.
Waer sach ye man ghelicheit deser trouwen?⁵¹

49 Voor meer informatie over de palmpaastak, zie Kruijswijk & Nesse 2004, 78–88, Van der Graft 1910 en De Jager 1981, 100. In deze studies wordt een link gelegd tussen de palmpaastakken en de meiboom. Dit blijft echter speculatief. Van der Graft (1910, 240) ziet de palmpaastak als een verkleinde meiboom.

50 Een eerste uitvoerige studie van de palmpaasgebruiken is Gräf s.a. Voor een korte beschrijving van een middeleeuwse palmzondagprocessie, zie Van der Graft 1910, 237, Heyns 1943, 13–18 en De Jager 1981, 101.

51 Och, hoe aangenaam is de koele mei voor ons opengegaan en loopt uit met menigerlei bloemen. Wie met druk

In dit lied wordt in de *natureingang* gesproken over de mei, maar al in het derde en vierde vers wordt duidelijk dat we hier niet van doen hebben met een wereldlijk meilied. De mei is hier, zoals ook in de andere meipassieliederen, gebruikt als een metafoor voor ofwel Jezus, ofwel het kruis.⁵² Dit wordt duidelijk in het vierde couplet waarin staat dat de mei voortkomt uit Maria. Dit maakt het uiteraard aannemelijk dat de mei Jezus is. De berg waarop de mei staat volgens het derde couplet is dan Golgotha. Hierbij kan de mei niet alleen gezien worden als Jezus, maar ook als het kruis. De uitgespreide takken uit het tweede couplet zijn dan de dwarsbalk. De rode rozen zijn Jezus' wonden. Later in het lied wordt de nachtegaal, een element uit het wereldlijke lied, als een symbool voor Jezus gebruikt.⁵³ De zeven noten die hij zingt kunnen geïnterpreteerd worden als de zeven kruiswoorden. De aanwezigheid van de nachtegaal maakt het waarschijnlijk dat we de meiboom hier inderdaad moeten interpreteren als het kruis en niet als Jezus. Hij is immers al de nachtegaal in de boom. Opvallend is dat de nachtegaal gekruisigd is om de liefde voor een jonkvrouw. Door deze liefde voor een jonkvrouw – die we kunnen interpreteren als liefde voor de mensheid – wordt er een verband gelegd tussen de jongemannen die gedurende het meifeest hun liefde verklaren aan hun geliefde door het aanbieden van een meitak, en Jezus die zijn liefde voor de mensheid verklaard heeft door zich te laten kruisigen en daarmee het kruis als meiboom heeft opgezet.

Op deze wijze worden elementen uit het wereldlijk lied en de wereldlijke traditie geïncorporeerd in het geestelijke lied. Het substitutiemotief, dat inhoudt dat men een wereldlijk lied van andere, stichtelijke woorden voorziet, om zo de wereldlijke tekst te verdringen, kan hier amper als verklaring gelden.⁵⁴ De meipassieliederen kunnen slechts functioneren als niet alleen de makers, maar ook de gebruikers van het geestelijk lied kennis hebben van de wereldlijke traditie waarnaar gerefereerd wordt. Zonder kennis van de meitraditie is immers niet duidelijk waarom de meiboom als symbool voor het kruis gebruikt wordt en kan niet ten volle begrepen worden waarom Jezus juist dood is gebleven om de liefde van een jonkvrouw. Ook de melodieaanwijzingen zullen het wereldlijke lied in het geheugen aanwezig houden. Dit geldt uiteraard niet alleen voor de passieliederen, maar voor alle contrafacten met een verwijzing naar een wereldlijk lied in de melodieaanwijzing. De verwijzing zal immers enkel nut hebben als de gebruikers het wereldlijke lied waarnaar verwezen wordt nog kennen. Het geestelijke meilied kan daardoor het wereldlijke meilied nooit verdringen: het zorgt er zelfs voor dat het wereldlijke meilied in het collectieve geheugen pre-

en lijden is bevangen, in Jezus' wonden kan hij zich ontspannen. / Nu zijn de takken wijd uitgespreid en bloeien mooi als rode rozen. Wie zijn zonden oprecht bewenen wil, die zal zich onder deze boom ontspannen. / De mei is voor ons al bij de weg gezet, op een berg en die is zo hoog, zodat iedereen zonder weinig krachtinspanning de roze mei vrij kan aanschouwen. / Hoe hoog opgegroeid is de edele mei, geplant in zo'n diep dal: dat is Maria, de reine maagd. Van liefde stierf de fijne nachtegaal. / O edele nachtegaal, de allermooiste boom heeft zijn bladen zeer ver geopend. Hij zong zo luid de zeven hoge noten, zodat zijn edel hart is gebroken. / Nu is de nachtegaal hier dood gebleven, al om de liefde van een mooie jonkvrouw. Hij is gekomen uit de schoot van zijn vader. Waar heeft iemand ooit trouw zoals deze gezien?

52 Oosterman 2001, 175–176.

53 Zie bijvoorbeeld het lied *Schoon lief, hoe ligt gy hier en slaapt*, Kruijswijk & Nesse 2004, 125–126.

54 Grijp 1991, 25 en Joldersma 2008, 376. Er zijn diverse zestiende- en zeventiende-eeuwse liedbundels waarin dit motief expliciet aangehaald wordt (Grijp 1991, 24–27).

sent blijft. Eerder dan bij het substitutiemotief moeten we een verklaring zoeken bij het gemak waarmee door middel van een contrafact liederen gemaakt en gezongen kunnen worden door mensen die geen kennis hebben van muzieknotaties.⁵⁵ Voorts leefden de zusters, en andere semireligieuzen, in een omgeving waarin de wereld, wereldlijke tradities en het wereldlijke lied een grote rol speelden.⁵⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het wereldlijke doorschemert in de geestelijke liederen.

De banden tussen het geestelijk en het wereldlijk lied, zowel op het niveau van de melodie, als op het niveau van de inhoud, laten zien dat de liedsoorten niet uit gescheiden werelden voortkomen. De gebruikers van de ene soort zijn bekend met de andere soort en gaan er creatief mee om. Dit maakt dat de liederen uit Berlijn 185 niet zo veraf staan van de wereld als we wellicht denken.

Conclusie

In eerder onderzoek naar Middelnederlandse devote liedboeken is naar voren gekomen dat dit genre de grens tussen het wereldlijke en het geestelijke leven thematiseert en is geopperd dat het publiek weleens uit jonge vrouwen zou kunnen bestaan. Een analyse van de inhoud van de liederen van Berlijn 185 maakt duidelijk dat ze voor een groot gedeelte gaan over bekering, inkeer en het afscheid van de wereld en dat er soms expliciet over of door jonge personen gesproken wordt. Dit sluit aan bij het onderzoek naar Brussel, KB, II 2631 en *Die gheestelike melody*. Uit de aanwezigheid van deze thematiek kan geconcludeerd worden dat de liederen aansluiten bij de belevingswereld van jonge vrouwen die aan het begin van hun bekering staan. De liederen kunnen echter ook gebruikt worden door vrouwen die al langer een geestelijk leven leiden: ook zij kunnen nog gehecht zijn aan het wereldlijke. Hoewel duidelijk is welke thema's in de liederen naar voren komen, blijkt het dus lastig te zijn om dit te koppelen aan een specifiek publiek. De liederen thematiseren de overgang van het wereldlijke leven naar het geestelijke leven, maar dit wil niet zeggen dat de liederen enkel tijdens deze overgang gebruikt zijn.

Verder toont het Berlijnse handschrift aan dat wereldlijke en geestelijke liederen inderdaad niet uit strikt gescheiden werelden kwamen. Het profane en het devote lied beïnvloedden elkaar, vooral op het gebied van de melodie, maar soms ook op het gebied van de inhoud, zoals aangetoond is door de banden tussen het mei- en het pasielied. Dit leidt tot een contrast tussen de afwijzing van de wereld in de inhoud van veel van de devote liederen en een incorporatie van het wereldlijke in de geestelijke liederen op een formeel niveau. Het substitutiemotief kan hier geen verklaring voor vormen: juist door het wereldlijke te gebruiken in het religieuze lied bleef het aanwezig in het collectieve geheugen. Ik wil ervoor pleiten om een verklaring te zoeken in de sterke aanwezigheid van het wereldlijke lied en wereldlijke tradities in het laatmiddeleeuwse leven. Het was lastig, zo niet onmogelijk, voor de semireligieuze vrouwen

55 Van der Poel 2011, 72.

56 Oosterman 2001, 178.

om dit volledig los te laten.⁵⁷ Dit bevestigt tevens het belang van de boodschap over wereldverzaking in de liederen.

Summary

In previous research, it has been stated that vernacular religious songs could be targeted at and used by young women, e.g. since renunciation of the world is an important topic for this genre. This article explores the themes of conversion, repentance and renunciation of the world in the religious song manuscript Berlin, SBB-PK, mgo 185. Although these themes are often present in the songs, it is, based on solely this information, problematic to conclude that the codex was intended for young women who were at the beginning of their conversion. They could have used the songs, but nevertheless, the themes might also have been important for women who had been living a (semi)religious life for a while.

In addition, this article shows that elements of secular songs were incorporated in the formal elements of the devout songs, even though the world is rejected in a lot of the songs. Melodies of worldly songs were adopted and elements from secular May songs were taken over. The so-called substitution motive cannot explain this intermingling of secular and religious songs.

Adres van de auteur:

Ruusbroecgenootschap
Universiteit Antwerpen
Prinsstraat 13, GK 34.101
B-2000 Antwerpen
Lisanne.vroomen@uantwerpen.be

Bibliografie

- De Jager, J.L., *Volksgebruiken in Nederland: een nieuwe kijk op tradities*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1981.
- De Man, D. (ed.), *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1919.
- De Morrée, C.V., 'Komt het Deventer Liederenhandschrift wel uit Deventer?', in: *Spiegel der Letteren: Tijdschrift voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis en voor Literatuurwetenschap* 55 (2013) 121-132.
- Duurkens, H., 'Geestelijke "mei-liederen"', in: *Studiën: Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren. Nieuwe reeks* 41, dl. 71 (1909) 445-463.
- Gräf, H.J., *Palmenweihe und Palmenprozession in der lateinischen Liturgie*. Kaldenkirchen: Steyler Verlagsbuchhandlung, s.a.
- Grijp, L.P., *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw: het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991.

57 Zie ook Oosterman 2001, 178.

- Grijp, L.P., 'Reconstructie van de melodieën', in: V. Fraeters & F. Willaert (ed.), *Hadewijch: liederen*. Groningen: Historische uitgeverij, 2008.
- Groen, R., C. de Morrée, D. van der Poel, L. Vroomen, Transcriptie Staatsbibliotheek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz Berlijn, Ms. Germ. Oct. 185, beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/_hano28hando1_01/index.php.
- Heyns, P., *Palmzondag: een volkskundige studie*. Antwerpen: De Nederlandsche boekhandel, 1943.
- Joldersma, H., "'Geestelijke' en 'wereldlijke' liederen: enige aspecten van handschrift Brussel MS II, 2631", in: F. Willaert (red.), *Veelrehande liedekens: Studies over het Nederlandse lied tot 1600*. Leuven: Peeters 1997, 58-73.
- Joldersma, H., "'Alternative Spiritual Exercises for Weaker Minds'? Vernacular Religious Song in the Lives of Women of the Devotio Moderna", in: *Church History and Religious Culture* 88 (2008) 371-393.
- Joldersma, H. & D. van der Poel, 'Si singhen met soeter stemmen: het liederenhandschrift Brussel KB II 2631', in: *Nederlandse letterkunde* 5 (2000) 113-137.
- Knuttel, J.A.N., *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming*. Groningen/Amsterdam: Bouma, 1974 (oorspronkelijke druk Rotterdam: Brusse, 1906).
- Kruiswijk, M. & M. Nesse, *Nederlandse jaarfeesten en hun liederen door de eeuwen heen*. Hilversum: Verloren, 2004.
- Kuiper, W. (red.), *Legenda Aurea: winterstuk*. Amsterdam, UBA, hs. VI B 14. Amsterdam, 2008. Digitaal beschikbaar via: http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptament/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.
- Meinl, H. & A. Schweiggert, *Der Maibaum: Geschichte und Geschichten um ein beliebtes Brauchtum*. Dachau: Verlagsanstalt Bayerland, 1991.
- Mertens, Th., 'Die gheestelicke melody: a program for the spiritual life in a Middle Dutch song cycle', in: A.B. Mulder-Bakker e.a. (red.), *Women and experience in later medieval writing. Reading in the book of life*. Basingstoke: Palgrave, 2009, 123-147.
- Oosterman, J., 'In margine: Jenneken Verelst en Anna Bijns: nieuws over handschrift Leiden, UB, BPL 1289 en zijn inhoud', in: *Spiegel der letteren* 42 (2000) 49-57.
- Oosterman, J., 'Ik breng u de mei: meigebruiken, meitakken en meibomen in Middelnederlandse meilieder', in: B. Baert & V. Fraeters (red.), *Aan de vruchten kent men de boom*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2001, 167-189.
- Scheurleer, D.F. (ed.), *Een deuoot en profitylck boecxken, inhoudende veel ghestelijcke Liedekens ende Leysenen, diemen tot deser tijt toe heeft connen gheuinden in prente oft in ghschrijfte*. Den Haag: Nijhoff, 1889.
- Schoengen, M. (ed.), *Jacobus Traiecti alias De Voecht, Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit Fraterhuis*. Amsterdam: Müller, 1908.
- Van Aelst, J., F. van Buuren & A. Tan (ed.), *Mi quam een schoon geluit in mijn oren: het werk van Suster Bertken*. Hilversum: Verloren, 2007.
- Van Buuren, A.M.J., "'Soe wie dit lietskyn sint of leest". De functie van de Laatmiddelnederlandse geestelijke lyriek', in: F. Willaert e.a. (red.), *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus, 1992, 234-254 en 399-404.
- Van der Graft, C.C., *Palmpaasch: een folkloristische studie van Palmzondaggebruiken in Nederland*. Dordrecht: Morks, 1910.
- Van der Poel, D., 'Late-medieval Devout Song: Repertoire, Manuscripts, Function', in: Bernd Bartert, Helmut Terwooren & Frank Willaert (red.), *Dialog mit den Nachbarn. Mittelniederländische Literatur zwischen dem 12. und 15. Jahrhundert. Zeitschrift für deutsche Philologie. Sonderheft zum Band 130* (2011) 67-79.
- Van Dijk, R.Th.M., 'Deel 1: Berggids voor de geestelijke weg', in: Gerard Zerbol van Zutphen, *Geestelijke opklimmingen: een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie. Vertaald, ingeleid en toegelicht door R. Th.M. van Dijk O. Carm.* Amsterdam: AUP, 2011.
- Van Luijk, M., *Bruiden van Christus: De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle 1380-1580*. Zutphen: Walburg Pers, 2004.

Wilbrink, G.G., *Das geistlichen Lied der Devotio Moderna: Ein Spiegel niederländisch- deutscher Beziehungen*. Diss. Nijmegen, 1930.

Wormgoor, I., *Uit vrije wil en voor zijn zielenheil: kerkelijke instellingen in Zwolle en hun functioneren binnen de stedelijke samenleving van 1580*. Zwolle: Waanders Uitgeverij, 2007.

Zerbolt van Zutphen, G., *Geestelijke opklimmingen: een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door R. Th. M. van Dijk O. Carm. Amsterdam: AUP, 2011.

Digitale bronnen

Liederbank, beschikbaar via www.liederbank.nl.

Inhoud/Contents

FRED LODDER	Een erotische boerde	71
LISANNE VROOMEN	Ick byn verdoelt op deser jacht <i>Gedachten over het publiek van Berlijn, SBB-PK, mgo 185 en de rol van de wereld</i>	91
GERARD BOUWMEESTER	Augustijnken primair <i>Over het feitelijke en geïntendeerde primaire publiek van Augustijnkens oeuvre</i>	108
VEERLE FRAETERS	Naar aanleiding van .../Apropos of ... Stoute woorden <i>De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het Middelnederlands 1300-1550.</i> MARTINE VELDHIJZEN	129
BAS JONGENELEN	Over een monumentalistische bakker, zotten en Plato <i>Menich Constich Gheest. Het Antwerpse landjuweel van 1561 anders bekeken.</i> JEROEN VANDOMMELE & RUUD RYCKAERT (red.)	134